

بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی دوره ابتدایی در ایران و چند کشور جهان

زهرا شعبانی*

چکیده

توسعه و بازسازی هر برنامه با بهره‌گیری از تجارب کشورهای که با صرف زمان و سرمایه‌گذاری‌های فراوان این تجارب را به دست آورده‌اند بیشتر امکان‌پذیر است، ارزش واقعی مطالعات تطبیقی در این نیست که انتقال طرح‌ها و نوآوری‌ها را از کشوری به کشور دیگر ممکن کند، بلکه ارزش واقعی در این است که دریابیم در چه شرایط و اوضاع و احوالی، کشوری می‌تواند، در اصلاح نظام برنامه‌ریزی خود موفقیت کسب کند و زمینه‌ای مساعد فراهم آورد، تا کاستی‌ها را بتوان رفع کرد و نظامی کارا و مثبت به وجود آورد.

در بسیاری از کشورها آموزش اخلاق، به صورت برنامه‌های درسی در دوره‌های متفاوت در نظر گرفته شده است، مثلاً در ژاپن، از سال ۱۹۵۸ آموزش اخلاق در مدارس ابتدایی و

دبیرستان، منظور شده است. هدف از آموزش اخلاق پرورش رفتار اخلاقی دانش‌آموزان، به منظور بالا بردن توانایی آن‌ها در قضاوت اخلاقی و نیز غنی کردن عواطف اخلاقی، در جامعه است. برای شکل‌گیری ارزش‌های متعالی در قالب برنامه‌های اخلاقی، از راهبردهای متفاوت مانند رویکرد تلفیقی می‌توان استفاده کرد که ارزش‌های متعالی را با محتوای برنامه‌های رشته‌های مختلف تلفیق می‌کند و آن را به صورتی در می‌آورد که تحول اخلاقی به موازات پیشرفت علم توسعه یابد و اخلاق همانند یک پاندول در نظام برنامه‌ریزی درسی مورد توجه قرار گیرد.

اهداف مطالعه به شرح زیر است.

۱. مقایسه‌ی رویکردهای برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و چند کشور جهان
۲. مقایسه‌ی اهداف برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و چند کشور جهان
۳. مقایسه‌ی محتوای برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و چند کشور جهان
۴. مقایسه‌ی روش‌های برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و چند کشور جهان
۵. مقایسه‌ی ارزشیابی برنامه‌های دینی و اخلاقی در ایران و چند کشور جهان

روش مطالعه

برنامه‌های درسی دینی یا اخلاقی در کشورهای منتخب (انگلستان، عربستان سعودی، مالزی، ژاپن، ایران) جمع‌آوری شده است و به صورت تحلیلی - توصیفی تفاوت‌ها و شباهت‌ها مورد مقایسه قرار گرفته است.

مقایسه‌ی رویکردهای برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و کشورهای

منتخب

تفاوت‌های رویکردهای برنامه‌های درسی در کشور ایران و کشورهای منتخب نشان داده است که در انگلستان، بیشتر به اصالت ایمان با تأکید بر عبادت به‌طور فردی دنبال شده است، ولی در کشورهای اسلامی آموزه‌های دینی به سبب توجه به سیره‌ی عملی پیامبر و امامان، مسلمانان را به شکل فعال درگیر دنیا و واقعیات پیرامون آن کرده‌اند و عمیق‌ترین حضور اجتماعی را در جوامع خود نشان می‌دهند.

آموزش دینی در انگلستان سکولاریسم است، منظور این است که در برنامه‌ریزی سکولار آموزش دین جایگاه و پایگاهی مشخص ندارد و آزاد و اختیاری است. در آموزش و پرورش انگلستان نسبت به آموزش دینی تعهد ندارد، ولی آموزش دینی و اخلاق در مدارس خاص که ویژه کلیسا هست بلامانع است. پس می‌توان سکولاریسم را به دو بخش «افراطی» و «معتدل» طبقه‌بندی کرد، به گونه‌ای که سکولاریسم افراطی، به الحاد اشاره، و سکولاریسم معتدل به جدایی دین و سیاست و پذیرش دین در کلیسا آموزش دینی در کلیسا و مدارس خاص نظر دارد.

مقایسه‌ی اهداف برنامه‌ی درسی دینی و اخلاقیات در ایران و کشورهای منتخب

در ایران و کشورهای منتخب، آموزش دینی و اخلاق دارای اهدافی گوناگونند. بیش‌ترین اهداف برنامه‌ی درسی دینی به ایران مربوط است که شامل آشنایی با اصول دین اسلام (توحید، نبوت، امامت، عدل، معاد) است با تأکید بر امور اخلاقی و آداب اسلامی و اطلاعات قرآنی و احکام شرعی. در عربستان سعودی، بر حقایق اساسی دین و سیره‌ی انبیاء و نیز توجه صالحین اسلام بر تعاون و همکاری مسلمین تأکید می‌شود در مالزی، بر خواندن، فهمیدن و حفظ کردن قرآن، اخلاق، آشنایی با سیره‌ی پیامبر اکرم و خداشناسی توجه شده است.

مقایسه‌ی محتوای برنامه‌های درسی دینی و اخلاق در ایران و کشورهای منتخب

شبهت میان محتوای آموزش دینی در کشورهای منتخب نشان داده شده است. ولی در برنامه‌های درسی دینی و عربستان سعودی و مالزی قرائت قرآن با حفظ اصول تجوید و حفظ آیات قرآن وجود دارد. در برنامه‌ی درس دینی کشورهای مختلف اسلامی (ایران، مالزی، عربستان سعودی) و نیز کشورهای غیر اسلامی (انگلستان) بر عبادت جمعی تنها در کلیسا مبذول شده است.

آموزش دینی در کشور انگلستان اختیاری است و آموزش آیین‌های مسیحی شکل غالب در آن است و برای ترویج دین مسیحی، به طور خاص، کوشش شده است.

همچنین، در نظام آموزشی مالزی، برنامه‌ی آموزش دینی با محتوای دین اسلام برای شهروندان مسلمان و نیز برنامه اخلاقی، در دوره ابتدایی و متوسطه، برای غیرمسلمانان هم پیش‌بینی شده است.

مقایسه روش‌های آموزش‌های دینی در ایران و کشورهای منتخب

در روش آموزش دینی و اخلاق، در ایران و کشورهای منتخب، از شیوه‌های فعال و غیر فعال، به طور مشترک، استفاده می‌شود، ولی میزان استفاده از روش‌های فعال متفاوت بوده است.

در میان کشورهای بررسی شده، در مالزی، از روش‌های فعال (داستان‌سرایی، نمایش، بحث و گفتگو، شبیه‌سازی) بیشتر استفاده شده است و در عربستان سعودی، بیش‌تر از روش‌های غیر فعال (شرح مهم‌ترین کلمات سخت، خلاصه درس و استدلال‌های آن، آرایه مثال‌ها و...) استفاده شده است.

مقایسه‌ی ارزشیابی برنامه‌ی درسی دینی ایران و کشورهای منتخب

در برنامه‌ی درسی دینی، در انگلستان، ارزشیابی پیش‌بینی نشده است. در عربستان سعودی ارزشیابی به صورت مداد - کاغذی و در مالزی، ارزشیابی عملکردی و مداد - کاغذی کاربرد دارد. ارزشیابی برنامه‌ی مصوب دینی ایران سال ۱۳۷۶، در بعد شناختی و نگرشی، در قالب ارزشیابی مستمر و پایانی طرح‌ریزی شده است.

کلید واژه‌ها: تربیت دینی، تربیت اخلاقی، رویکرد سکولاریسم، تلفیقی، تلقینی، میان ادیانی، اهداف، برنامه‌های دینی، محتوا، روش‌های یادگیری، ارزشیابی یادگیری

مقدمه

«قوانین دین الهی، وسیله‌ای برای از بین بردن نقص و رسیدن به کمال می‌باشد، پذیرش توحید و عمل به قوانین دین فطری، نیروهای به ودیعه گذاشته درونی انسان را شکوفا کرده و ظرفیت روانی فرد را گسترش می‌دهد و در غیر این صورت ظرفیت روانی انسان محدود خواهد بود و قدرت تفسیر، جهان هستی را ندارد و احساس ناخوشایند به زندگی خواهد داشت»، (محمدحسین طباطبایی، ۱۳۶۸).

دین امری ثابت است که از عالم غیب منشاء گرفته است و خمیر مایه‌ی آن حقیقت است، در حالی که معرفت دینی امری متحول است که پویایش حاصل تلاشی است که از فهم دین کسب می‌شود. هر کس باور دینی خودش را حقیقی و عین دیانت می‌پندارد. مقایسه‌ی باورهای متفاوت و بعضاً متناقض روشن خواهد ساخت که میان دین و معرفت دینی تفاوت وجود دارد.

معرفت دینی هویت پویا دارد و جریانی مستمر است که در هر دوره، امکان دارد مصادیقی متفاوت داشته باشد. معرفت دینی از جمله دانش‌های بشری است، دانشی که از تفکر مایه می‌گیرد و براساس نوع تفکر به گونه‌ای خاص فهمیده می‌شود.

آموزش دینی ناظر به انتقال معارف دینی است و نتیجه‌ی آن استقرار یک نظام معرفتی در ذهن کسی است که آموزش می‌بیند. مطالب گرچه آموخته می‌شود، اما لزوماً فهمیده نمی‌شود. معمولاً، برای بررسی موقعیت آموزش مفاهیم دینی با سؤالاتی مواجه شده‌اید، مثلاً آیا دانش‌آموز آنچه را باید بیاموزد آموخته است؟ آیا آنچه را باید بیاموزد آموخته است؟ آیا آنچه را باید بیاموزد، می‌تواند درک کند؟ آیا آموخته‌ها در موقعیت‌های عملی زندگی تغییری ایجاد کرده است.

بدون شک یکی از ابزارهای مهم برای تحقق معرفت دینی زمینه‌ی فرهنگی آموزش‌های دینی و اخلاق، در مدارس است، لذا شناخت دین و به دست آوردن معرفت نسبت به تعالیم دینی برای همه دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت ضروری است، تا از این طریق بتوانند دانش‌آموزان را در همه شئون فردی و اجتماعی، در تمام مراحل زندگی، به سوی معرفت دینی سوق دهند.

با اشاعه پیدا کردن روش‌های تدریس و یادگیری فعال، در حوزه‌ی تعلیم و تربیت، قلمرو تربیت دینی به شدت از این پیشرفت‌ها متأثر شده است، به طوری که در برخی از کشورها، برنامه‌های تربیت دینی متناسب با علایق دانش‌آموزان (رویکرد دانش‌آموز محور) و مسایل اجتماعی (رویکرد مسایل اجتماعی) طراحی و تدوین شده است. در سطوح پیشرفته مطالعات دینی، یادگیرندگان در بحث‌ها و مناظره‌های مذهبی و اخلاقی شرکت نموده و از نقطه نظرات خود در مقابل نظرات مخالف دفاع می‌نمایند، (توماس ۱۹۹۱).

اعتقاد برخی از متخصصان تعلیم و تربیت بر آن است که علاوه بر مفاهیم کتاب آسمانی باید قوه‌ی درک و تجزیه و تحلیل و توان استفاده کردن از عبادت‌ها و مفاهیم دینی را در مسایل زندگی روزمره تقویت کرد. این رویکرد منجر به ابداع طرح‌ها و برنامه‌هایی از قبیل برنامه‌های تلفیقی، برنامه‌های دانش‌آموز محور، تولید برنامه‌های چند رسانه‌ای، در نظام آموزشی، شده است، (توماس ۱۹۹۱).

هر جا که بحث از توسعه‌ی ارزش‌ها مطرح می‌شود، هسته‌ی مرکزی آن را انسان‌ها تشکیل داده‌اند، معیارهای سنجش یک امر ارزشی، در زندگی روزمره، از طرف همکاران و افراد خانواده و جامعه و ملت و نهادهای گوناگون تعیین

شده‌اند. آموزش ارزش‌های متعالی، احتمال دارد که بخشی از پیشرفت کلی شخصیت یک فرد باشد. نظام ارزش‌های هر کس نمودی از آموخته‌های او در دوران زندگی است. سنت‌ها، باورها، هنجارها و نیز نظام‌های آموزشی، جامعه نقش مهمی در شکل‌گیری شخصیت فرد دارد.

آموزش اخلاق و نظام ارزش‌های هر جامعه بیش از هر برنامه دیگری به فهم شرایط و مقتضیات زمان وابسته است. برنامه‌ریزان درسی علاوه بر آشنایی عمیق با ادیان الهی باید، وسیعاً با شرایط و مقتضیات زمان معاصر، در بعد ملی و بین‌المللی آشنا باشند، تا افراد جامعه را آماده سازند که به منظور تفهیم ارزش‌های متعالی دینی - اخلاقی به مردم اهتمام کنند.

طرح مسأله

«توسعه و بازسازی در هر برنامه، نیازمند بهره‌گیری از تجارب کشورهای است که با صرف زمان و سرمایه‌گذاری‌های فراوان این تجارب را به دست آورده‌اند، ارزش واقعی مطالعات تطبیقی در این نیست که امکان انتقال طرح‌ها و نوآوری‌ها از کشوری را به کشور دیگر انتقال دهد، بلکه هدف اصلی این است که دریابیم تحت چه شرایط و اوضاع و احوالی، جامعه‌ای توانسته است در اصلاح نظام خود موفقیت کسب کند و شرایط و زمینه‌های مساعد برای از میان بردن نابسامانی‌ها و بازسازی کاستی‌ها، را فراهم آورد و از نظامی کارا و مثبت برخوردار شود.» (آقازاده، ۱۳۶۸).

تاکنون در مدارس ابتدایی ما، آموزش دینی و اخلاقی از طریق کتاب‌های فارسی، مطالعات اجتماعی و دینی انجام شده است. شیوه‌ی آموزش، در ایران، به صورت سنتی و القایی است، در طی نود سال گذشته، با وجود تغییر یافتن کتاب‌های درسی، هنوز هم سیطره‌ی موضوع برای ارایه‌ی محتوا بیش از حد است و کم‌تر به روش‌های یاددهی - یادگیری پرداخته می‌شود، بیشتر دانش‌آموزان، براساس محتوای کتاب‌های دینی، به حفظ مطالب، به منظور نمره

گرفتن می‌پردازند، به این دلیل، آموزش دینی، اخلاقی در رفتارها و باورهای کم‌تر تغییرات مطلوب ایجاد کرده است.

«تحقیقات (دادستان ۱۳۷۶) نشان داده است که موضوع - محوری در تدریس باعث شده است که دانش‌آموزان در کسب مفاهیم اخلاقی، فضا، زمان و طبقه‌بندی در سطح پایین قرار گیرند.»

عباسی و همکاران (۱۳۷۰) در بررسی محتوای کتاب‌های غیر درسی کودکان و نوجوانان با روش تحلیل محتوا ۲۰۰ داستان عامیانه و ۱۰۹ داستان از داستان‌های معاصر کودکان و نوجوانان را بررسی کرده‌اند و نشان داده‌اند که در تقابل با پندارهای خرافی و آرمان‌های مابعدالطبیعی، غلبه‌ی نسبی جبر و بی‌توجهی به چاره‌اندیشی فردی در داستان‌های عامیانه لحاظ شده است. در داستان‌های معاصر تعاون و همبستگی به میران «کم» مورد تأکید قرار گرفته است.

در تحلیل محتوای کتاب‌های علوم اجتماعی و تحلیل محتوای ادبیات کودکان مشخص شده است که مفاهیم مهربانی، مفید بودن، اجتماعی رفتار کردن مورد توجه قرار گرفته است و دیگر مفاهیم اخلاقی کم‌تر مورد تأکید قرار گرفته‌اند. (زرین‌پوش، ۱۳۶۶) در تحقیقی مشابه به تحقیقات فرزاد و نظیری (۱۳۷۱)، بنا عنوان بررسی تحلیل محتوای ادبیات فارسی، مشخص کرده‌اند که مفاهیم اخلاقی کم‌تر مورد توجه است.

این مقاله مشخص می‌سازد که در هر یک از کشورها، در مطالعه‌ی تطبیقی، به کدام بعد از معارف دینی و اخلاقی توجه می‌شود و به طور عمده، از چه روش‌هایی برای آموزش مفاهیم دینی و اخلاقی استفاده می‌شود و زیربنای فلسفی و مذهبی رویکردهای متفاوت کدام است و چه اهدافی را در امر تربیت دینی دنبال کرده‌اند؟

اهمیت و ضرورت پژوهش

برنامه‌ریزانی که می‌خواهند برای سازندگی و نیز بازسازی نظام‌های آموزشی جامعه‌ی خود کوشش کنند، ناگزیر باید دست به مطالعات تطبیقی بزنند، تا براساس یافته‌های آن دریابند، جوامع دیگر در راه ساختن نظام‌های تربیتی خود چه اقداماتی صورت داده‌اند و چه تدابیری برای حل مشکلات خویش اندیشیده‌اند. این امر چشم‌انداز برنامه‌ریزان و طراحان امور آموزشی را نسبت به محاسن و معایب برنامه وسعت می‌بخشد. و به آن‌ها دریافتن پاسخ‌های متناسب با فرهنگ اسلامی مدد می‌رساند.

تربیت دینی و اخلاقی نسل جدید که سازنده جامعه‌ی فردا و وارث فرهنگی اسلامی است دشوار است، زیرا اخلاق تأثیری عمده بر رفتار، کردار و حالات و گفتار و تفکرات انسان دارد. قلمرو اخلاق وسیع است و تربیت دینی و اخلاقی زیر مجموعه‌ای از جنبه‌های دیگر تربیت یعنی تربیت خانوادگی، اجتماعی و عاطفی است. عوامل محیطی (تمدن‌ها و فرهنگ‌ها و شرایط اقلیمی و قومیت‌های فرهنگی) در شکل‌گیری اخلاقیات تأثیری قابل توجه دارند. از این رو شناخت مفاهیم دینی و اخلاقی، در گستره‌ی جهان، در گسترش افق دید برنامه‌ریزان و مربیان تأثیری انکارناپذیر دارد.

در بسیاری از کشورها، اهداف کلی برنامه‌ی درسی صبغهی اخلاقی دارد، به عبارتی دیگر، در هم تنیدگی برنامه‌های متفاوت در اخلاق و دین به معنادارتر شدن مفاهیم و معارف دینی کمک کرده است. معرفت دینی و اخلاقی، در رویارویی با تفسیر و تحلیل پدیده‌های گوناگون، دانش‌آموزان را در تقویت و تحکیم ارزش‌های اخلاقی یاری کرده است. این رویکرد جامع‌اندیشی و قابلیت انتقال یادگیری اخلاق را در موقعیت‌های متعدد زندگی برای دانش‌آموزان فراهم کرده است. به این منظور اهداف نظام‌های آموزشی متفاوت بیانگر شواهدی به شرح زیر است:

۱. آرژانتین: پرورش شهروندان آگاه و مطابق با ارزش‌های مسیحی

۲. پاکستان: ایجاد کردن وحدت براساس تعالیم اسلامی
 ۳. لیبی: ترویج فرهنگ اسلامی و پرورش انسان‌های مؤمن به اخلاق اسلامی
 ۴. کویت: ترویج آموزش مذهب
 ۵. یونان: پرورش اخلاقی و گسترش روحیه ملی و مذهبی
 ۶. ایرلند: گسترش آموزش مذهبی و اخلاقی شهروندان
 ۷. آلمان: پرورش اخلاقی جوانان
 ۸. اتریش: پرورش استعداد‌های شهروندان بر پایه‌ی ارزش‌های اخلاقی و مذهبی و اجتماعی
 ۹. بلژیک: ایجاد کردن حس مسؤولیت و ایمان در جوانان
 ۱۰. قبرس: پرورش جسمی، فکری و اخلاقی
 ۱۱. دانمارک: ارج نهادن به ارزش‌های اخلاقی مسیحی (صبح خیز، ۱۳۶۱)
- از سال ۱۹۵۸، در ژاپن یک ساعت آموزش اخلاق در مدارس ابتدایی و دبیرستان منظور شده است. محتوای آموزش اخلاق عبارت است از احترام به زندگی، عشق به خانواده، عشق به ملت ژاپن، داشتن روح اجتماعی و... است. در ژاپن، ارزشیابی اخلاقیات منحصراً براساس مشاهده‌ی اخلاق و رفتار روزمره دانش‌آموزان به عمل می‌آید و به صورت درجه‌ی A و B و C گزارش می‌شود. آموزش اخلاقیات با دروس گوناگون پیوند خورده است. اکثراً، رهبری کلاس درس، بیشتر با آموزش اخلاق ارتباط پیدا کرده است که از این تجارب هم در پرورش اخلاقی بهره گرفته شده است.
- راهبردهایی متفاوت را می‌توان به کار گرفت، تا ارزش‌های متعالی مذهبی - اخلاقی شکل بگیرند. به منظور شکل دادن به ارزش‌های متعالی مذهبی - اخلاقی از رویکردی تلفیقی می‌توان استفاده کرد. در رویکرد تلفیقی به ارزش‌های متعالی مذهبی - اخلاقی، محتوای برنامه‌های گوناگون با ارزش‌های مورد بحث آمیخته می‌شوند. در این روش، به دانش‌آموزان فرصت داده

می‌شود، تا موقعیت‌های گوناگون، را توصیف کنند. با بحث گروهی و یادگیری مشارکتی و مباحثات اخلاقی و تخیلات هدایت شده و روش‌های همکاری، خود توصیفی و رفع اختلاف و تشکیل گروه و ارزشیابی گروهی و تصمیم‌گیری دسته جمعی و مهارت‌های ارتباطی، را در جریان برنامه‌های ارزشی و اخلاقی به دست آورد. به همین ترتیب ارزش‌های مورد بحث در موقعیت عمل به دانش‌آموزان یاد داده می‌شود، (یونسکو ۱۹۹۵-۱۹۹۹).

برخی از صاحب‌نظران معتقدند که ارزش‌های اخلاقی مانند مسئولیت‌پذیری، احترام به حقوق دیگران، همکاری، صداقت، شجاعت، مهارت‌های ارتباطی باید در مدرسه برنامه‌ریزی شود و مانند سایر برنامه‌ها به طور مستقیم در مدرسه تدریس شوند. ارزش‌های متعالی مذهبی اخلاقی و رفتارهای منطبق با آن ذاتی و خود انگیخته نیستند و در طی فرآیند رشد، به تدریج، آموخته شده و درونی می‌شوند، (رین ۱۹۹۳).

اهمیت ارزش‌های مذهبی - اخلاقی سبب شده است که آموزش هم در برنامه‌های مدرسه و برنامه‌های خارج از مدرسه دنبال گردد و همچنین به محیط خانه و اجتماع متصل شود و در آنجا غنی‌تر و گسترده‌تر گردند. بنابراین، تجارب ارزشی دانش‌آموزان در کلاس درس باید، به طور مستمر و ثابت، در خارج از مدرسه و از طریق برنامه‌های مبتنی بر پروژه یا فعالیت‌های گروهی و فردی پیگیری شوند. دانش‌آموزان فعالیت‌هایی را باید انجام دهند، تا ارزش‌های آموخته شده درونی شوند. در این مقاله درصددیم که براساس مطالعه تطبیقی، در برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی کشورهای منتخب، راهکارهایی عملی پیش روی برنامه‌ریزان و مربیان قرار دهیم.

اهداف مطالعه

۱. مقایسه رویکردهای برنامه‌های دینی و اخلاقی در ایران و چند کشور جهان.

۲. مقایسه اهداف برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و چند کشور جهان

۳. مقایسه‌ی محتوای برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و چند کشور جهان
۴. مقایسه‌ی روش‌های برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و چند کشور جهان
۵. مقایسه‌ی ارزشیابی برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و چند کشور جهان

روش مطالعه

برنامه‌های درسی دینی کشورهای مورد مطالعه جمع‌آوری شده است و به صورت تحلیلی - توصیفی تفاوت‌ها و شباهت‌ها مورد مقایسه قرار گرفته است. کشورهای منتخب در این مطالعه با توجه به ویژگی‌های زیر انتخاب شده است:

۱. تجارب انگلستان به سبب این که اولین مدارس دینی در انگلستان ایجاد شده است و پیوسته آموزش دین در نظام آموزش و پرورش رسمی، با اصلاحاتی، دنبال شده است.
 ۲. انتخاب کشورهای مسلمان به پیشنهاد ذیل به اینکه، رویکردهایی متفاوت را آموزش دینی و اخلاق در مدارس دنبال کرده‌اند:
- الف) عربستان سعودی: با گرایش سنتی در آموزش دینی و اخلاق و با گرایش تعصبی ارزش‌های دینی را حفظ کرده‌اند و از نیازهای زمان و مکان در آموزش دین و اجرای احکام غافل مانده است.
- ب) مالزی: با آفرینش ارزش‌ها و اخلاقیات جدید و نواندیشی از طریق رویکرد تلفیقی در آموزش دین (توجه به مفاهیم دین و اخلاق و حقوق شهروندی در برنامه درسی پیگیری شده است) رویکردی میان‌ادیانی بر آموزش اخلاقی لحاظ شده است. در دوره ابتدایی و متوسطه، یکی از درس‌های اجباری، در برنامه درسی مالزی، اخلاق و تأکید آن بر جنبه‌های معنوی اخلاق است، جنبه‌هایی که به پیشرفت کلی انسان متعادل و سازگار، از نظر پیشرفت و رشد عقلانی روحی و عاطفی، کمک می‌کند.

ج) جمهوری اسلامی ایران: به سبب فرآیند انقلاب اسلامی، آموزش و پرورش درصدد آفریدن ارزش‌های نو و اشاعه‌ی ارزش‌های دینی در نظام آموزشی بوده است.

۱. مقایسه‌ی رویکردهای برنامه‌های دینی و اخلاق در ایران و کشورهای منتخب

رویکرد آموزش دین در انگلستان

جهت‌گیری آموزش دینی در انگلستان سکولاریسم است، منظور این که در برنامه‌ریزی سکولار آموزش دین جایگاه و پایگاهی مشخص ندارد و آموختن درس دینی اختیاری است. در پاره‌ای از کشورهای سکولار، اساساً آموزش دینی را ضروری نمی‌دانند و ساعات خاصی را برای آن، در برنامه، منظور نمی‌کنند. آموزش و پرورش نسبت به آموزش درس دینی تعهد ندارد، ولی آموختن آن در مدارس خاص که ویژه‌ی کلیسا بلامانع است.

در نظام آموزش سکولار، مؤسسات دینی قادر نیستند، در مقابل واقعیات اجتماعی موضع گرفته از طریق بایدها و نبایدها قصد خود را مبنی بر تغییر دادن و اصلاح کردن امور را آشکار کنند، بلکه در مقابل واقعیات اجتماعی و آنچه که وجود دارد، به صورت منفعل و پذیرا باید عمل کنند. سکولاریسم^۱ یک ایدئولوژی خاصی است که جهان‌بینی مشخصی را تبلیغ کرده است و خود به مثابه یک دین است که به منظور مقابله با باور و تعلقات دینی، با پاسداری از اصل عینیت‌گرایی علمی و بی‌طرفی ارزش‌ها دنبال شده است.

در اخلاق سکولاریستی، ارزش‌ها تبیین نشده باقی می‌مانند، زیرا در بینش علمی، ملاک قاطعی برای ترجیح دادن یک ارزش به ارزش دیگر وجود ندارد و اموری که به وجدان و تکلیف مربوط می‌شود معنای روشنی ندارد. به عبارت

دیگر، علم از چگونگی امور بحث می‌کند و در اخلاق بحث از چرایی، بحث اصلی است. (میکائیلیان، ۱۳۶۸)

در جوامع سکولاریسم، دین در برنامه زندگی منحصر به روزهای یکشنبه و در کلیساها است و در سایر برنامه‌های درسی حضور ندارد. در این نظام، محتوای کتاب‌های درسی شامل آداب و رسوم مناسک و عبادات دینی و تاریخ دین است و بر جنبه‌های استدلالی که بنیان تفکر دینی بر آن استوار است، توجه نشده است. در بینش سکولار، امور اخلاقی جدای از بحث‌های معنوی و خیر مطلق مطرح شده است و برای تبیین ارزش‌های اخلاقی از مکاتب فلسفی پراگماتیسم، اومانیزم کمک گرفته شده است و برای انسان‌ها اخلاق یکسان پیش‌بینی نشده است (ماه‌زاده، ۱۳۶۸). بنابراین، تساهل در امور دینی از ویژگی‌های حکومت‌های سکولار است و دین از جنبه‌های گوناگون حیات اجتماعی و تربیتی و اقتصادی و به ویژه سیاسی جدا است و اگر لزوماً بحثی از دین زدایی به میان آید به دین خاصی اشاره نشده است. سکولاریسم به لحاظ محتوا در انگلستان محافظه‌کارانه و بیش‌تر در جهت حفظ وضع موجود می‌کوشند و جداانگاری دین از قلمرو سیاست، حکومت و اجتماع است پس دین باید از مسایل مربوط به انسان و دنیا از قبیل اقتصاد، آموزش و حقوق دست شسته، خود را مشغول تدبیر در امور جزئی و فردی از قبیل مراسم دعا، ازدواج، طلاق و کفن و دفن کند.

رویکرد برنامه‌های درسی دینی اخلاق در مالزی

آموزش دین و نهادینه کردن ارزش‌های اخلاقی موردنیاز با گنجاندن آن‌ها، در همه‌ی برنامه‌های درسی، مالزی امکان‌پذیر شده است. این ارزش‌های دینی از طریق تعلیمات اسلامی برای مسلمانان و نیز با عنوان اخلاق برای دانش‌آموزان غیر مسلمان تدریس شده است. برنامه‌ی آموزش اسلامی، بر مهارت‌های اساسی خواندن قرآن و نیز واجبات عملی اسلام تأکید دارد و یاد گرفتن آن

برای دانش‌آموزان مسلمان الزامی است. آموزش اخلاق همراه با سایر برنامه‌های درسی مانند زبان ملی، مطالعات اجتماعی، علوم و هنر وجود دارد. آموزش اخلاق را، به عنوان عامل باز دارنده از اجتماع چند نژادی و چند مذهبی دانسته‌اند که در آن سیاست دولت با هدف بالا بردن وحدت ملی و هماهنگی نژادها گنجانیده شده است. اخلاق متضمن ارزش‌های وحدت ملی و حقوق شهروندی است. به عبارتی دیگر اخلاق برنامه‌ی مشترک شهروندان غیر مسلمان و آموزش اسلامی برای مسلمانان اهل مالزی است. بنابراین، هدف از آموزش دینی و اخلاقی، در کشور مالزی، تأکید بر دو دیدگاه است رویکرد تلفیقی^۱ - رویکرد بین ادیانی^۲

رویکرد تلفیقی

برنامه‌های درسی به گونه‌ای طراحی شده است که در بینش، طرز تفکر، عادات، تمایلات و عقاید دانش‌آموزان تغییرات اساسی به وجود آورد. در این برنامه، ارزش‌های اخلاقی و حقوق را شهروندی که دارای اصول و مفاهیم مشترکند، درس‌هایی از قبیل فیزیک، شیمی، زیست‌شناسی، علوم اجتماعی، ادبیات و مهارت‌های زبان آموزی با یکدیگر تلفیق شده‌اند و به صورت یک برنامه درسی در هم تنیده ارائه شده‌اند در نظام آموزشی مالزی، فهرستی از ارزش‌های موردنیاز را شناسایی کرده‌اند که به شرح زیر است:

۱. احترام به دیگران
۲. صیانت نفس و سخت‌کوشی
۳. امانت‌داری
۴. احساس مسئولیت و انجام وظایف

۵. حقیقت‌جویی
۶. پرورش تفکر منطقی
۷. حفاظت از منابع طبیعی
۸. تقویت همکاری یا توانایی کار با دیگران
۹. آموزش مفهوم دموکراسی
۱۰. شناسانیدن هویت ملی و میهن دوستی
۱۱. شناختن هویت دینی

از آنجا که ارزش‌های اخلاقی شامل جنبه‌های گوناگون، زندگی انسان است، آموزش ارزش‌های اخلاقی باعث بهبود یافتن کیفیت زندگی می‌شود، کیفیت زندگی شامل رفتار انسان، طرز تلقی‌ها، اخلاق و اعمال انسانی است. این عوامل نیاز به درک، تجزیه و تحلیل و ترکیب مجدد دارد. برای تحقق رفتارهای ارزشی نیاز است، به طرح‌ریزی منطقی، در همه‌ی برنامه‌ها و در همه‌ی سطوح است. ریگان، یکی از صاحب‌نظران برنامه‌درسی، معتقد است که برنامه‌های درسی در هم تنیده تنها در سازماندهی محتوا نباید به کار گرفته شوند، بلکه در مورد فعالیت‌های یادگیری ارزش‌های اخلاقی با تجارب یادگیری باید هماهنگ و یکپارچه شوند (Ragan, ۱۹۹۳).

سودمندی برنامه‌های تلفیق

در تجارب یاددهی - یادگیری، رویکرد تلفیقی به این صورت است که معلم موضوعی کلی را برای دانش‌آموزان مشخص می‌کند و دانش‌آموزان را به گروه‌های کوچک (۵ الی ۸ نفره) سازمان می‌دهد و پس از انتخاب موضوع، ارتباط آن را با درس‌های گوناگون مطرح می‌کند «معلم به هدایت دانش‌آموزان می‌پردازد و سپس، هر گروه گزارش عملکرد خود را ارائه می‌دهند. در مرحله‌ی بعد، محورهای مطالعه در قالب سؤالات تحقیق تنظیم می‌شود، مثلاً اگر موضوع مورد مطالعه «آب» باشد، سؤالات زیر قابل طرح شدن است.

- از آب چه استفاده‌ای می‌کنید؟ چگونه از آلودگی آب پیشگیری می‌کنید؟ چگونه از هدر رفتن آب جلوگیری می‌کنید، چگونه می‌توان آب را نقاشی کرد؟ آیا می‌توانید خود را به جای آب لوله‌کشی یا رودخانه تصور کنید و احساس خود را بیان کنید؟ سؤالات مهارتی که در این راستا تنظیم شده است، عبارتند از نحوه‌ی مسواک زدن را، با کم‌ترین مصرف آب، نشان می‌دهد؟ اگر یک سطل آب داشته باشید و بخواهید ماشین خود را تمیز کنید، چگونه می‌توانید این کار را انجام دهید؟

پس، برنامه‌های تلفیقی، به دلیل محور بودن حل مسأله موجب پرورش مهارت‌های فکری در سطوح بالاتر می‌شود و آمادگی لازم را برای کاوشگری فراهم می‌آورد. با استفاده از تلفیق از مطالب تکراری و غیر ضروری اجتناب می‌شود و پالایش برنامه درسی، انجام می‌پذیرد. (دریک، ۱۹۹۳)

هنگامی که ارزش‌های دینی - اخلاقی با محتوای برنامه‌های درسی آمیخته شود، بُعد شناختی و عاطفی درهم آمیخته می‌شود. این رهیافت دانش‌آموزان را در موقعیتی قرار می‌دهد که با فکر خود واکنش نشان دهند، یا موقعیت بعدی را تعیین کنند. بر این اساس، ارزش‌ها به طور مستقیم تلقین نمی‌شوند، بلکه، به تدریج، در تجارب آموزشی آنها یاد گرفته می‌شود.

رویکرد میان ادیانی

در این رویکرد، بر اصول و مفاهیم مشترک دینی تأکید شده است. در برنامه‌ی درسی، ساعات خاصی برای آموزش دین یا اخلاق وجود دارد. آموزش اخلاق یک درس اجباری در برنامه‌ی درسی مالزی است. بنابراین، در عین حالی که دانش‌آموزان مسلمان آموزش‌های اسلامی را یاد می‌گیرند، غیر مسلمانان هم آموزش اخلاقی را در پنج مرحله می‌آموزند.

۱. تقویت و افزایش رفتارها و کردارهای متناسب با ارزش‌های اخلاقی و نگرش‌های تعیین‌شده در دوره‌ی ابتدایی
۲. آگاهی و فهم معیارها و ارزش‌های والای جامعه‌ی مالزی
۳. تفکر منطقی مبتنی بر اصول اخلاقی
۴. تصمیم‌گیری براساس اصول اخلاقی و منطقی
۵. گسترش توانایی در رعایت اصول اخلاقی، در زندگی روزمره

رویکرد آموزش مبانی دینی در جمهوری اسلامی ایران

بعد از پیروزی انقلاب اسلامی و استقرار جمهوری اسلامی، در نظام حکومتی ایران، تربیت دینی و اشاعه‌ی ارزش‌های اعتقادی و اسلامی، جایگاهی خاص، در نظام تعلیم و تربیت کشور، پیدا کرد. در اصول اول تا پنجم از اصول حاکم بر نظام آموزش و پرورش، بر محوریت بودن قرآن و سنت و سیره‌ی پیامبر (ص) و ائمه معصومین (ع) تأکید شده است. به منظور تدوین نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، با تأکید بر تعلیم و تربیت دینی و ارجحیت و اولویت برای تعلیم و تربیت دینی در نظر گرفته شده است و تصریح شده است (کلیات نظام آموزش و پرورش، ۱۳۶۷). پس جهت‌گیری آموزشی دین به شرح زیر است:

۱. در آموزش و پرورش، نه تنها تعلیمات خاص، بلکه همه‌ی برنامه‌ها و آموزش‌ها باید به عنوان اجزاء یک مجموعه‌ی هماهنگ اسلامی، بر حسب اقتضا و گنجایش، جنبه دینی داشته باشد.
۲. برنامه‌ریزان و معلمان باید، در همه‌ی برنامه‌ها و فعالیت‌ها، بنا به مقتضیات هر موضوع، به جنبه‌های الهی و تقویت بیش‌دانش‌آموزان توجه کنند.

۳. برنامه‌ریزان آموزش و پرورش و مسئولان اجرایی باید مواد درسی و فعالیت‌هایی را که بیشتر جنبه تربیت دینی و اخلاقی دارند را در اولویت قرار دهند.

۴. برنامه‌های درسی آموزش و پرورش جنبه‌ی تربیت دینی و اخلاقی دارد.

۵. نفوذ دین در نهادهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی در نظر گرفته می‌شود.

۶. اطاعت از ولایت فقیه عادل و اعلم واجب است.

۷. به ابعاد مختلف دین (فردی، اجتماعی، عاطفی، عقلانی،...) توجه

می‌شود.

۸. با شرایط و مقتضیات زمان معاصر، در بعد ملی و بین‌المللی، آشنایی

ایجاد کنند.

۹. نگرش معنوی نسبت به اخلاق را گسترش دهند.

پرورش عقلانیت

عقل برای انسان راهنمای خوبی است، خداوند برای اینکه انسان راه کمال را از راههای انحرافی تشخیص بدهد، عقل را به او اعطا کرده است. وضع شرایط انسان نشان می‌دهد که گاهی به حکم عقل راه صحیح را می‌پیماید، گاهی حکم اشتباه و جهالت و هواپرستی راه انحراف را طی می‌کند (مطهری، ۱۳۷۴).

معرفت دینی هویتی پویا دارد، معنای مقتضیات زمان چیست، معنای لغوی این است که زمان دائماً در حال گذشتن و آمدن است. هر زمانی یک اقتضایی دارد، در هر لحظه‌ای، در هر وقتی و در هر قرنی در هر چند سالی یک تقاضایی دارد، منظور این که زمان تقاضاهای مختلف دارد، زمان نیمه دوم قرن چهاردهم هجری و نیمه دوم قرن بیستم میلادی و زمان معاصر تقاضایی دارد، هر چه که در یک زمان به وجود آید، به همین به وجود آمدنش معنای تقاضا است. تبعیت کردن از مقتضای زمان و از تقاضای زمان یعنی در یک زمان

پدیده‌ها پیدا شده است که باید مورد توجه جدی صاحب‌نظران دین قرار گیرد (مطهری، ص ۱۸۴).

آیا دین می‌تواند پاسخگوی نیازهایی باشد که در گذر زمان در جامعه حادث شده است و به بیان دیگر، اسلام چگونه می‌تواند، با مقتضیات زمان همگام شود، چون بحث و هماهنگی و همزیستی دو مؤلفه‌ای است (دین و زمان) که در طبیعت خودشان بر ضد یکدیگرند. دین در طبیعت خودش ثابت و لایتغیر است و زمان در طبیعت خودش متغیر و سیال است. اسلام به حکم این که دینی نسخ‌ناپذیر است و جاودانی است و از طرف دیگر مقتضیات زمان به حکم این که در زمان قرار گرفته است و هر مؤلفه‌ای که در زمان قرار گیرد متغیر است. در این صورت، دو مؤلفه یکی خاصیت ذاتیش ثابت است و دیگری خاصیت ذاتیش تغییر و تحول است، چگونه می‌توانند با یکدیگر همزیستی و هماهنگی داشته باشند و چگونه دین پا به پای تحول زمان می‌تواند، راهنما و هادی باشد. (مطهری، ص ۱۳). غرض از پویایی دین فقه پویا است که تابع زمان و مکان است. محیط اجتماعی و زمان دو عامل مهم و سازنده هستند که گاهی موضوع و گاه حکم فقهی را دگرگون می‌کنند و آن را به صورت نو در می‌آورد. به طور مثال شطرنجی زمانی آلت قمار به حساب آمده است و در اثر گذشت زمان به عنوان «بازی فکری» تلقی شده است و خرید و فروش شطرنج، به عنوان عامل رشد فکری، حرمت از آن سلب می‌شود و در اثر زمان و مکان موضوع و حکم تغییر کرده است، (علیرضا فیض، ۱۳۷۳).

جریان احیاء فکر دینی جریان مستمر است که همیشه می‌توان مصادیقی برای آن تدارک دید. متفکرانی مانند علی شریعتی، علامه محمدحسین طباطبایی، مرتضی مطهری، علامه محمدتقی جعفری و... نشان داده‌اند که معرفت دینی دانش انسانی است، دانشی که از تفکر مایه می‌گیرد و براساس آن، دین به گونه‌ای خاص درک و فهمیده می‌شود. از آنجا که اسلام، به جدایی حیات دنیوی و اخروی قایل نیست و زندگانی دنیوی را مقدمه‌ای می‌داند، برای

کسب کمالات معنوی، پس یاد گرفتن هرگونه دانش و معرفت، با عنایت به ارزش‌های والای اسلامی و انسانی، مورد توجه قرار می‌گیرد، براین اساس، محتوای کتاب درسی باید به گونه‌ای باشد که آموزش رشته‌های گوناگون علم، توأم با نگرش توحیدی نسبت به زندگی مادی و طبیعت، صورت گرفته باشد. نظر شهید مطهری درباره‌ی اخلاق این است که اخلاق عبارت است از «ملکاتی که انسان باید خودش را براساس آن‌ها بسازد»، به بیان دیگر اخلاق یعنی طرح انسان‌سازی است.

اگر انسان مجموع استعدادهایش را متناسب با آنچه که خلق شده است، پرورش بدهد از حد افراط و تفریط پرهیز کند و در یک حدّ میانه قرار دارد. ریشه‌ی اخلاق عدل است، عدل به معنای توازن یعنی حالت موازنه میان مجموع استعدادهای انسانی است، (شهید مطهری، ۱۳۷۴، ص ۲۴۳).

رویکرد برنامه‌های درسی دینی در عربستان سعودی

رویکرد القایی - تلقینی

مجموعه‌ای از فضا یا است که به صورت اعتقادات بارز در رفتارهای دینی آن‌ها بروز کرده است و عبارتند از منابع فقه که شامل کتاب الهی و سنت است، نفی عقلانیت و شرایط و مقتضیات زمان، روش تفکر و نفی اختیار و اراده‌ی انسان که اطاعت از رهبری مسلمانان را جایز می‌دانند... بسیاری از این گونه اعتقادات است که تلاش‌های اصلاح‌طلبانه را در این کشور ناکام گذاشته است. فقر و محرومیت فکری و فرهنگی یکی از عوامل بحران‌زا جامعه‌ی امروز عربستان سعودی است و همین امر سبب شده است که با پدیده تمدن و فرهنگ، روشنفکرانه، برخورد نشود و شاهد تهاجم فرهنگی در سطح گسترده و از خود بیگانگی نسبت به فرهنگ خودی گسترش یابد (طه جابرالعوانی ۱۹۳۵^۱)

اعتقادات در این کشور به صورت القایی رواج دارد که به شرح زیر است:

۱. نفی اختیار و اراده انسان
۲. نفی علیت در پدیده‌های طبیعی
۳. جدال و برخورد تصنعی میان عقل و نقل
۴. امامت و احکام امام جامعه‌ی مسلمان با بیعت دو نفر قابلیت اجرایی دارد.

۵. تأکید بر حفظ قرآن و واجبات دین و علوم نقلی در فرهنگ اسلامی

رویکرد برنامه‌های دینی اهل سنت از نظر جابراعلوانی با تناقض گویی‌ها مواجه شده است که فرد مسلمان دارای شخصیتی متزلزل و بی‌ثبات است. گناه وسیله را مؤثر می‌داند و آن را به کار می‌گیرد و گناه آن را بی‌تأثیر می‌داند و گناه منتظر کسب چیزی بدون اتخاذ وسایل است و گناه برای رسیدن به نتیجه، به اسباب و عللی غیر از اسبابی که او را به نتیجه رساند، متوسل می‌شود و هنگامی که از رسیدن به نتیجه در می‌ماند، می‌گوید «همه چیز با اراده خداست» و آن را منوط به اراده‌ی الهی می‌داند. این گونه است که خود را در بن‌بست عقیدتی قرار داده است و برای تخطئه‌ی آراء نادرست دیگران کوشش می‌کند. در چنین وضعی، به کفر و بدعت متهم شده مانند یک انسان بی‌دانش و بی‌روش باید سکوت اختیار کند و قادر به ربط دادن مسبب و سبب یا نتیجه و مقدمات نباشد. (طه جابراعلوانی، ۱۹۳۵) رویکرد در برنامه‌های دینی عربستان سعودی تأکید حفظ اصول و مبانی اسلام، قرآن و احکام دینی بیشتر است.

جدول شماره‌ی یک: بررسی رویکردهای برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی، در ایران

<p>عربستان سعودی</p>	<p>الفابی</p>	<p>۱. با کتاب و سنت عقل را ارشاد می‌کنند. ۲. نفی اختیار و اراده‌ی انسانی. ۳. احکام، امامت مسلمین یا بیعت دو نفر قابلیت اجرایی دارد. ۴. اطاعت از ولی مسلمین واجب است. ۵. اعتقاد به علوم نقلی در فرهنگ اسلامی. ۶. تأکید بر حفظ قرآن و ادا‌ی نماز واجب پنج بار در روز. ۷. جدال و برخورد تصنعی میان عقل و نقل. ۸. نفی علیت در پدیده‌های طبیعی.</p>
<p>ایران</p>	<p>رویکرد نوین</p>	<p>۱. در آموزش و پرورش، نه تنها تعلیمات دینی خاص، بلکه همه‌ی برنامه‌ها و آموزش‌ها باید به عنوان اجزا یک مجموعه‌ی هماهنگ اسلامی، برحسب اقتضا و گنجایش، جنبه‌ی دینی داشته باشند. ۲. برنامه‌ریزان و معلمان باید در همه‌ی برنامه‌ها و فعالیت‌ها بنا به مقتضیات خاص، در هر موضوع، به جنبه‌های الهی و تقویت بینش دینی دانش‌آموزان توجه کنند. ۳. برنامه‌های درسی آموزش و پرورش جنبه‌ی تربیت دینی و اخلاقی دارد. ۴. نفوذ دین در نهادهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی. ۵. اطاعت از ولایت فقیه عادل و اعلم واجب است. ۶. توجه به ابعاد مختلف دین (فردی، اجتماعی، عاطفی، عقلانی...) ۷. آشنایی با شرایط و مقتضیات زمان معاصر، در بعد ملی و بین‌المللی ۸. معرفت دینی هویت پویا دارد. ۹. پرورش عقلانیت. ۱۰. نگرش معنوی نسبت به اخلاق.</p>
<p>مالزی</p>	<p>میان ادیان و تلفیق</p>	<p>۱. آموزش اخلاق که بر مذهب، سنن و معیارهای جامعه‌ی چند نژادی مالزی استوار است و به صورت ارزش‌های جهانی قلمداد شده است ۲. تقویت و افزایش رفتارها و کردارها متناسب با ارزش‌های اخلاقی ۳. تفکر منطقی بر مبنای اصول اخلاقی ۴. تصمیم‌گیری براساس اصول اخلاقی و منطقی ۵. گسترش مراعات اصول اخلاقی در زندگی روزمره تلفیقی - تلفیق ارزش‌های اخلاقی موردنیاز در برنامه‌های گوناگون درسی در سطوح متفاوت تحصیلی - تقویت روحیه‌ی شناختی و عاطفی نسبت به ارزش‌های موردنیاز انسان - تقویت روحیه‌ی کاوشگری در اخلاق - پالایش برنامه‌ی درسی از مفاهیم تکراری در برنامه - تقویت عملی به ارزش‌های اخلاقی</p>
<p>انگلستان</p>	<p>رویکرد سکولاریسم</p>	<p>۱. افول نقش مابعدالطبیعه ۲. جدایی دین از زندگی اجتماعی ۳. نگرش مادی نسبت به اخلاق ۴. تساهل در امور دینی ۵. هدایت عقل</p>

شباهت‌های رویکردهای برنامه‌های دینی در کشورهای منتخب به شرح زیر است:

رویکردهای برنامه‌های درسی دینی در کشورهای ایران، مالزی، عربستان سعودی، با شاخص دین اسلام که به لحاظ جهت‌گیری دینی بر ذهن و خلق و رفتار مسلمین تأثیرات عمیق دارد، مسلمانان را به شکل فعال درگیر دنیا و واقعیات پیرامون آن کرده است.

۱. رویکردهای برنامه‌های دینی کشورهای مسلمان با سه مؤلفه‌ی شناخت، انتخاب، عمل دنبال شده است. شناخت ربوبیت الهی، باعث می‌شود که دانش‌آموز خداوند را به عنوان رب یگانه هستی بشناسد و براساس شناخت به انتخاب ربوبیت الهی دست بزند. عمل مستلزم کوششی است که در پرتو شناخت و انتخاب ربوبیت حاصل می‌شود. در این فرآیند شناخت صحیح، انتخاب، عمل و مسؤلیت اجتماعی را برجسته کرده است (خسرو باقری، ۱۳۷۴)

۲. در کشورهای اسلامی آموزش دین در جنبه‌های انسانی، اخلاقی، فرهنگی نه تنها از طریق آموزش دین و اخلاق دنبال می‌شود، بلکه از طریق برنامه‌های متفاوت، ارزش‌های دینی - اخلاقی دنبال شده است و انسان در پرتو ایجاد ارزش‌های دینی رشد و پرورش یافته است. بنابراین، شباهت‌ها در رویکردهای برنامه‌های درسی دینی شناخت، انتخاب، عمل صالح، غالب بودن ارزش‌های دینی - اخلاقی در کلیه فعالیت‌های اجتماعی است.

تفاوت‌های رویکردهای برنامه‌های درسی در کشورهای منتخب

۱. تفاوت‌های رویکردهای برنامه‌های دینی، در انگلستان، بیشتر به اصالت ایمان با تأکید بر عبادت دنبال می‌شود. رابطه‌ای صرفاً فردی میان انسان و خداوند است و در حوزه‌ی اجتماعی دین حق دخالت ندارد. و به پذیرش دین در کلیسا نظر دارد. رویکرد دینی در فرهنگ اسلامی عبارت است از: شناخت خدا به عنوان رب یگانه انسان و جهان و برگزیدن او به عنوان رب خویش و

- تن دادن به ربوبیت او و دوری جستن از ربوبیت غیر اوست. اسلام شاخص‌ترین دینی است که هم به لحاظ آموزه‌ها و هم به جهت سیره‌ی عملی پیام‌آور آن، مسلمانان به شکلی فعال در دنیا و واقعیات درگیر می‌شوند و تاکنون عمیق‌ترین حضور اجتماعی را در جوامع خود به ثبت رسانیده است.
۲. رویکرد برنامه‌های درسی، در ایران، با تأکید بر پویایی دین، با مفهوم فقه پویا دنبال شده است که تابع زمان و مکان است. محیط اجتماعی و زمان دو عامل مهم و سازنده‌اند که گاه موضوع آزاد و گاه حکم فقهی را دگرگون کرده‌اند و آن را به صورت نو در آورده‌اند، پس معرفت دینی دانش انسانی است که از تفکر مایه می‌گیرد و براساس آن دین به گونه‌ای خاص درک می‌شود.
۳. جهت‌گیری آموزش دینی، در انگلستان، سکولاریسم است، منظور این است که در برنامه‌ریزی سکولار آموزش دین جایگاه و پایگاه مشخصی ندارد به صورت آزاد و اختیاری است و آموزش و پرورش نسبت به آموزش درس دینی تعهد ندارد ولی یادگیری آن در مدارس خاص که ویژه کلیسا هست بلامانع است.
۴. رویکرد برنامه‌های دینی اهل سنت عربستان سعودی و مالزی از نظر جابرا العلوانی با تناقض گویی‌ها مواجه شده است، فرد مسلمان را شخصیتی متزلزل و بی‌ثبات قلمداد کرده است. گاه وسیله را مؤثر می‌داند و آن را به کار می‌گیرد و گاه آن را بی‌تأثیر می‌داند، گاه منتظر کسب چیزی بدون اتخاذ وسایل است و گاه برای رسیدن به نتیجه، به اسباب و عللی غیر از اسبابی که او را به نتیجه می‌رساند، متوسل می‌شود و هنگامی که از رسیدن به نتیجه در می‌ماند می‌گوید «همه چیز با اراده خداست» و آن را منوط به اراده‌ی الهی می‌داند و انسان، خود را در بن‌بست عقیدتی قرار داده است، و قادر به ربط دادن مسبب و سبب یا نتیجه و مقدمات نمی‌باشد. (طه حابرا العلوانی، ۱۳۸۰)
- رویکرد در برنامه‌های دینی عربستان سعودی و مالزی تأکید حفظ اصول و مبانی و اسلام، قرآن و احکام دینی بیشتر بوده است.

۲. مقایسه‌ی اهداف برنامه‌های درسی دینی و اخلاق در ایران و کشورهای منتخب

اهداف آموزش دینی در انگلستان: به دین مسیحیت و احترام به ادیان دیگر محدود شده است و این اهداف از دوره‌ی آمادگی تا کلاس ششم را شامل شده است. جایگاه آموزش مذهبی نسبت به برنامه ملی آموزش و پرورش از شأن و اعتبار یکسانی برخوردار است ولی برای کلیه دانش‌آموزان اجباری نیست. شرایط آموزش مذهبی در مدارس متفاوت است در مدارس محلی، آموزش مذهبی طبق برنامه پذیرفته شده به صورت محلی ارایه شده است. در مدارس آزاد، تابع درخواست والدین است و پذیرش یا عدم پذیرش آموزش دینی اختیاری است و محور اهداف آموزش دینی، در انگلستان، صرفاً با تأکید بر عبادت فردی است و تنها یک بعد دین برجسته شده است.

اختیارات وزیر آموزش و پرورش برای مداخله در برنامه درسی آموزش مذهبی تحت مفاد ضمیمه‌ی ۵ قانون ۱۹۴۴ می‌تواند در موارد زیر دخالت کند.

۱. در صورت قصور مقامات آموزش و پرورش یک برنامه درسی جدید که متفق‌القول از طرف کنفرانس توصیه شده باشد، ۲. چنان چه وزیر آموزش و پرورش به هر علت معتقد شده باشد که مقامات آموزش و پرورش محلی، رفتاری نامعقول با بررسی برنامه درسی دینی پذیرفته شده از طرف کنفرانس داشته‌اند، اختیارات او تحت بند ۶۸ و ۶۹ قانون ۱۹۹۴ اعمال خواهد شد.

اهداف آموزش دین در مالزی شامل آموزش دین و اخلاق است که به شرح زیر است:

۱. مهارت‌های خود را در خواندن، فهمیدن، حفظ و به کار بردن تعالیم قرآن گسترش دهد.
۲. دانش خود را افزایش داده در انجام فرضیه‌ی نماز و دیگر عبادات بکوشند.
۳. تعالیم قرآن را بخوانند، بفهمند و به کار ببرند و همچنین آیات منتخبی را که تأثیر مستقیمی بر زندگی روزمره آنان دارد، حفظ کنند.

۴. شخصیت و رفتار آن‌ها را پرورش دهد، تا کردارهای برجسته دینی را به کار برند و با همه رفتارهای زشت و ناپسند مخالفت کنند.
۵. مفهوم پرهیزکاری را دریابند و بتوانند همه‌ی اصول مذهبی مربوط به این مفهوم را به درستی کار ببندند.
۶. روایات پیامبر اکرم (ص) را بدانند، بفهمند و به کار ببندند.
۷. عقیده و ایمان خود را به اسلام تقویت کنند و آن را به مفهوم یگانه‌ی الله در همه ابعاد زندگی برسانند.
۸. اسلام را به عنوان روش زندگی درک کرده به کار بندند و در خود نهادینه کنند، به عبارتی اهداف مختلف دین، اخلاقی، اجتماعی، عبادی مورد توجه و عنایت مؤکد قرار گرفته است.

اهداف آموزش اخلاقی مالزی به شرح زیر است

۱. تقویت و افزایش رفتارها و کردارهای متناسب با ارزش‌های اخلاقی و نگرش‌های القاء شده در آموزش ابتدایی
 ۲. آگاهی و فهم و با خود عجین ساختن ارزش‌های والای جامعه مالزی
 ۳. تفکر منطقی بر مبنای اصول اخلاقی
 ۴. تصمیم‌گیری براساس اصول اخلاقی و منطقی
 ۵. گسترش شیوه‌ی معمول مراعات اصول اخلاقی در زندگی روزمره
- در برنامه‌ی درسی دوره‌ی ابتدایی مالزی، دوازده ارزش مشخص شده است که بر مذهب، سنن و معیارهای جامعه‌ی چند نژادی مالزی استوار است و ارزش‌های جهانی را نیز در بر می‌گیرد. در مالزی، برنامه‌ریزان معتقدند که ارزش‌ها افراد را آماده می‌سازند تا به منظور تفهیم نیکی‌ها، در سطح جهان، کوشا باشند و مساعی فردی و جمعی همواره برای رفاه دیگران و سپس خود فرد یا گروه هدایت می‌شود. افکار و نظرات خوب، فقط موعظه نیست، بلکه، در عمل، مورد استفاده قرار می‌گیرند. براساس سند‌های برنامه‌ی درسی مصوب

شده بیشتر مشترکات دین در جامعه مورد توجه قرار گرفته است. تکمیل دین در اخلاق اجتماعی را می‌توان به وضوح دید که افراد را به توسعه‌ی انسانی و اجتماعی نزدیک کرده است.

جدول شماره‌ی دو: اهداف آموزش دین در ایران

برنامه سال	سیر تحولات اهداف برنامه‌های درسی در دوره ابتدایی ایران
۱۳۱۶	آراستگی به اخلاق و صفات پسندیده
۱۳۱۹	پرورش کودک دارای اخلاق پسندیده عادت‌های نیک، قضاوت‌های صحیح
۱۳۴۲	توسعه و رشد ایمان و نیروهای معنوی
۱۳۵۰	دادن اطلاعات و معلومات لازم در زمینه‌های مربوط به تربیت دینی و معنوی
۱۳۶۷	تقویت مبانی اعتقادی دانش‌آموزان به اصول دین، یادگیری قرآن مجید، آموزش کامل واجبات و محرمات و تقویت فضایل اخلاقی
۱۳۷۶	اهداف آموزش دینی در سه حیظه شناختی، نگرشی و مهارتی طراحی شده است

همان‌طور که در جدول بالا آمده است، اهداف آموزش دینی ایران در فرآیند زمان تغییر کرده است و اهداف سال ۱۳۷۶ در قلمرو دانش و اطلاعات، گرایش، عواطف و مهارت‌ها تنظیم شده است که به شرح زیر است.

الف) قلمرو دانش و اطلاعات

- آشنایی با صفات مهربانی، بخشندگی، دانایی و توانایی خداوند
- آشنایی با معنا و مفهوم ساده‌ی پیامبری و امامت
- آگاهی از جهان آخرت و مفهوم معاد
- آشنایی با اهم امور اخلاقی و آداب اسلامی
- آشنایی با اطلاعات قرآنی ساده و ابتدایی
- دانستن احکام شرعی موردنیاز خود

ب) قلمرو گرایش‌ها و عواطف

۱. محبت و علاقه‌مندی نسبت به خداوند مهربان، بخشنده، توانا و دانا
۲. محبت و احترام نسبت به پیامبران معصومین علیهم‌السلام و اولیاء دین
۳. گرایش و علاقه‌مندی به مشارکت در مراسم دینی مربوط به انقلاب اسلامی

۴. گرایش نسبت به انجام دادن کارهای نیک و دوری از بدی‌ها با توجه به جهان آخرت و زندگی پس از مرگ

۵. علاقه‌مندی نسبت به تلاوت و فهم قرآن کریم

۶. تمایل، به عمل احکام شرعی

ج) قلمرو مهارت‌ها و عمل

۱. ارتباط با خدا از طریق دعا و نماز

۲. تلاش برای درس گرفتن از سیره‌ی پیامبران و ائمه‌ی معصومین صلوات

الله علیهم

۳. تلاش برای انجام دادن کارهای نیک، آداب دینی و دستورات اخلاقی و

دوری از بدی‌ها

۴. همکاری و مشارکت در برپایی مراسم دینی و انقلاب اسلامی

۵. تلاش برای قرائت و فهم قرآن

۶. تلاش برای عمل به احکام شرعی

پس از برگزاری همایش نقد و بررسی کتاب‌های درسی دوره‌ی ابتدایی (تابستان ۷۸ - تنکابن) ضرورت بازنگری در برنامه‌ی درسی دینی احساسی شد. بر همین اساس، نگارش دوم برنامه‌ی درسی دینی دوره‌ی ابتدایی، با بهره‌گیری از نتایج همایش، انجام پذیرفت و مواد آموزشی با کتاب کار دانش‌آموز، راهنمای معلم و کتاب دینی تألیف و در سال ۸۰-۷۹، به صورت آزمایشی اجرا شده است. (رهبری نژاد، ۱۳۸۰)

اهداف آموزش دینی در عربستان سعودی

۱. دانش‌آموزان حقایق دین اسلام را بفهمند و از اصول ناب اسلام آگاه باشند.
۲. سیر انبیاء و صالحین را سرمشق خود قرار دهند.
۳. رفتاری برادرانه و عدالت‌خواهانه و همراه با همکاری در پیش گیرند، تا عدالت اجتماعی تحقق یابد.

جدول شماره ۳: اهداف برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی در ایران و چند کشور جهان

<p>۱- دانش‌آموزان حقایق دین اسلام را بدانند و بفهمند و بر اصول ناب اسلام آگاه باشند.</p> <p>۲- سیره‌ی انبیاء و صالحین را سرمشق خود قرار دهند، تا اخلاق خود را آراسته کنند.</p> <p>۳- رفتاری پراثرانه، آراسته و عدالت‌خواهانه و همراه با تعاون ظاهر شود، تا عدالت اجتماعی تحقق یابد.</p>	<p>اهداف آموزش دینی در عربستان سعودی</p>
<p>۱- آشنایی با صفات مهربانی، بخشندگی، دانی و توانایی خداوند.</p> <p>۲- آشنایی با معنا و مفهوم ساده‌ی پیامبری و امامت.</p> <p>۳- آگاهی از جهان آخرت و مفهوم معاد</p> <p>۴- آشنایی با اهم امور اخلاقی و آداب اسلامی موردنیاز خود.</p> <p>۵- آگاهی از برخی مهم‌ترین مراسم اجتماعی دین اسلام و انقلاب اسلامی.</p> <p>۶- دانستن برخی اطلاعات قرآنی ساده و ابتدایی</p> <p>۷- آشنایی با برخی داستان‌های دینی مناسب پیرامون زندگی پیامبران و معصومین (ع) و نیز شخصیت‌های بزرگ اسلامی.</p> <p>۸- دانستن احکام شرعی موردنیاز خود در حیطه‌ی گرایش‌ها و ارزش‌ها.</p> <p>قلمرو گرایش‌ها و عواطف</p> <p>- محبت و علاقه‌مندی نسبت به خداوند</p> <p>- محبت به احترام نسبت به پیامبران معصومین (ع) و اولیاء دین</p> <p>- گرایش نسبت به انجام کارهای نیک و دوری از بدی‌ها</p> <p>- تمایل به انجام دادن آداب اسلامی و دستورات اخلاقی اسلام</p> <p>- گرایش و علاقه‌مندی به مشارکت در مراسم دینی و مراسم مربوط به انقلاب اسلامی</p> <p>- علاقه‌مندی نسبت به تلاوت و فهم قرآن کریم</p> <p>- تمایل به عمل به احکام شرعی</p> <p>قلمرو مهارت‌ها و عمل</p> <p>- ارتباط با خدا از طریق دعا و نماز</p> <p>- تلاش برای درس گرفتن از سیره‌ی پیامبران و ائمه معصومین (ع)</p> <p>- تلاش برای عمل به احکام شرعی</p>	<p>اهداف آموزش دینی در ایران</p>
<p>۱- مهارت‌های خود را در خواندن، فهمیدن حفظ و به کار بردن تعلیم قرآن گسترش دهد.</p> <p>۲- دانش خود را افزایش داده در انجام فریضه نماز و دیگر عبادات بکوشد.</p> <p>۳- تعلیم قرآن را بخواند، بفهمد و به کار ببرد و همچنین آیات منتخبی را که تأثیر مستقیمی بر زندگی دارد حفظ کند.</p> <p>۴- شخصیت و رفتار آن‌ها را پرورش دهد و با همه‌ی رفتارهای زشت و ناپسند مخالفت کند.</p> <p>۵- مفهوم پرهیزکاری را درک کند و آن را به درستی به کار بندد.</p> <p>۶- روایات پیامبر (ص) را بدانند، بفهمند و به کار بندند.</p> <p>۷- عقیده و ایمان خود را به اسلام تقویت کند و آن را به مفهوم یگانگی الله در همه ابعاد زندگی ارتباط دهد.</p>	<p>اهداف آموزش دینی در مالزی</p>
<p>- توسعه دانش، درک و آگاهی دانش‌آموزان درباره‌ی مسیحیت به عنوان مذهب غالب در بریتانیای کبیر و سایر مذاهب عمده‌ی موجود در کشور.</p> <p>- ترغیب حس احترام نسبت به سایر افراد با اعتقادات متفاوت.</p> <p>- کمک به رشد معنوی و اخلاقی و مذهبی دانش‌آموزان</p> <p>اهداف عبادت جمعی</p> <p>- تأمین فرصت برای دانش‌آموزان جهت عبادت پروردگار</p> <p>- تأمین فرصت برای دانش‌آموزان جهت توجه به مسایل معنوی و اخلاقی و کشف اعتقادات خاص خودشان</p> <p>- تشویق به مشارکت دانش‌آموزان در مراسم عبادی چه از طریق شرکت فعال در برگزاری عبادت و چه از طریق گوش دادن و پیوستن به عبادت.</p> <p>ایجاد و توسعه روح وحدت ترویج ارزش‌ها و اعتقادات مشترک و تقویت خصایل مثبت در دانش‌آموزان</p>	<p>اهداف آموزش دینی در انگلستان</p>

شباهت اهداف آموزش دینی در کشورهای منتخب

اهداف آموزش دینی در کشورهای اسلامی از قبیل ایران، عربستان سعودی، مالزی بر اصول دین توحید، نبوت و معاد به طور مشترک تأکید شده است ولی در انگلستان بعد عبادت به طور فردی و اجتماعی مورد توجه قرار گرفته است.

تفاوت اهداف آموزش دینی در کشورهای منتخب

بیشترین اهداف آموزش دینی مرتبط به کشور ایران بوده که شامل آشنایی با اصول دین و اسلام (توحید، نبوت، امامت، عدل، معاد) و تأکید بر اهم امور اخلاقی و آداب اسلامی، اطلاعات قرآنی و احکام شرعی شده است و همچنین عربستان سعودی بر حقایق اساسی دین و سیره‌ی انبیاء و صالحین اسلام بر تعاون و همکاری مسلمان و در مالزی بر خواندن قرآن، فهمیدن و حفظ کردن، اخلاق و آشنایی با سیره‌ی پیامبر اکرم و خداشناسی مورد توجه بوده است.

۳. محتوای برنامه‌های درسی دینی و اخلاق در ایران و کشورهای

منتخب

محتوای برنامه درسی مذهبی انگلستان به شرح زیر است:

- برنامه‌های درسی نباید با هدف تغییر کیش و مذهب دانش‌آموزان یا اصرار به قبولاندن یک مذهب یا عقیده مذهبی به دانش‌آموزان طراحی شوند.
- برنامه‌های درسی همراه با یک کتاب و راهنمای معلم تدریس شده است.
- مفاد قانون ۱۹۸۸ تصریح کرده است که برنامه درسی باید هم براساس مسیحیت و هم سایر مذاهب عمده موجود در کشور براساس سنت‌های مذهبی، عادات و رسوم و تعالیم آن‌ها پایه‌ریزی شود، به شرط اینکه شدت و عمق مسیحیت در آن غالب باشد.
- از نظر آموزش و پرورش، برنامه‌ی درسی نباید فقط به اطلاعاتی درباره‌ی مذاهب و سنت‌ها، عادات و رسوم و تعالیم مذهبی محدود شود.

- در تدوین برنامه درسی کنفرانس باید فهرست مطالب کلی برنامه درسی را که شورای ملی برنامه آموزشی، براساس قانون ۱۹۸۸، ملاحظه کرده است، تأیید کند، (دفتر همکاری‌های علمی و بین‌المللی، وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۷۸).

محتوای برنامه درسی دینی مالزی به قرار زیر است:

۱. در این برنامه خواندن قرآن مورد تأکید قرار گرفته است.

- خواندن قرآن با رعایت اصول تجوید، فهم و کاربرد باطنی دانش و عقیده‌ای که القاء می‌کند.

- حفظ قرآن با رعایت اصول تجوید، فهم و کاربرد باطنی دانش و عقیده‌ای که القاء می‌کند.

آموزش اخلاق، در حکم یک درس، تدریس شده است، تأکید بر ارزش‌ها براساس سطح رشد و کمال دانش‌آموزان تغییر می‌کند و برنامه‌ی درسی مجزایی برای آموزش اخلاقی تدوین یافته است.

ارزش‌های اخلاقی دوره ابتدایی عبارتند از:

۱. دلسوزی ۲. تواضع ۳. احترام ۴. عشق ۵. عدالت ۶. آزادی ۷. تهذیب جسمی و فکری ۸. صداقت ۹. سخت‌کوشی ۱۰. همکاری ۱۱. خویش‌داری ۱۲. قدرشناسی

در دوره‌ی متوسطه چهار ارزش اضافه می‌شود که عبارتند از:

۱. اتکاء به نفس ۲. حجاب ۳. شجاع بودن ۴. منطقی بودن

محتوای آموزش دینی در ایران

در بخش‌های گوناگون ارایه شده است که زمینه‌ی رشد اخلاقی و تربیتی و تأدیپ دانش‌آموز را به آداب اسلامی فراهم آورده است. تعداد درس‌ها برای دوره‌ی ابتدایی حداکثر ۲۵ درس است و مفاهیم اساسی هر پایه، شامل آداب و

اخلاق اسلامی، احکام عملی اسلام، توحید، نبوت، امامت، معاد و قرائت قرآن و درک و فهم آن است.

۱. محتوا و فعالیت‌های پیشنهاد شده باید براساس هدف آموزشی مصوب باشد.

۱۵. محتوای دروس در بخش‌های گوناگون باید به صورتی باشد که زمینه‌ی رشد اخلاقی و تربیتی دانش‌آموز و تأدیب او را به آداب اسلامی را فراهم کند (دفتر برنامه‌ریزی و تألیف، ۱۳۷۹).

براساس معیارهای ارایه شده، در برنامه مصوب، ویژگی‌های ارتباط با مسایل روز و جهان اسلام، پایه‌ای برای فعالیت‌های خارج از مدرسه است. پیش آوردن فرصت، برای فعالیت‌های یادگیری چند گانه اعم از کلاس درس و خارج از آن و تجزیه و تحلیل تصاویر و فعالیت آموزشی جذاب، به منظور تکمیل کردن فرآیند تدریس و ارزشیابی ارزش‌ها و مهارت‌های عملی مطلوب دین طرح شده است.

محتوای آموزش دینی در عربستان سعودی عبارتند از:

۱. حفظ قرآن کریم و تلقین آنچه از قرآن کریم باید حفظ بنماید.
۲. خداشناسی، معلم باید درس خداشناسی را با رشد عقلی دانش‌آموزان هماهنگ کنند.
۳. قرائت قرآن
۴. شرح حدیث و شرح مفردات، به صورت اجمالی و مختصر
۵. استنباط از حدیث از قبیل حکمت و آداب

احکام

فقه: احکم شرعی را به روش بحث و گفتگو از درس استخراج کند و به طور عملی، براساس سن، تطبیق داده شود.

برهمن اساس محتوای برنامه‌ی درسی مالزی، براساس مسایل روز و ارزش‌های موردنیاز و ایجاد کردن فرصت یادگیری ارزش‌های اخلاقی و استفاده عملی، در موقعیت، متفاوت است. ولی، در عربستان سعودی، معیارهای محتوا بیش‌تر تابع میراث فرهنگی است و شرایط مقتضیات زمان در محتوا، پیش‌بینی نشده است.

آموزش ارزش‌های اخلاقی در بسیاری از نظام‌های آموزشی امری گم گشته است، به ویژه در کشورهای اسلامی که به آموزش دین، به عنوان یک برنامه، پرداخته شده است. در بسیاری از نظام‌های سکولار که دین و اخلاق جایگاه ویژه‌ای ندارد، آموزش اخلاق بخشی از تربیت شهروندان است.

ارزش‌های اخلاقی، در نظام‌های سکولار، مانند یک پاندول در نظر گرفته شده است. به این ترتیب که محافظه‌کارانه به ارزش‌های لیبرال می‌روند و دوباره به ارزش‌های محافظه‌کارانه بر می‌گردد. (خبرنامه انجمن ایرانی اخلاق در علوم و فناوری، ۱۳۸۴). در کشورهای دینی، آموزش اخلاق، به عنوان یک برنامه‌ی ویژه، کم‌تر مورد توجه است. در کشور اسلامی مالزی برای اقلیت‌های دینی، با ارایه‌ی موقعیت‌های ارزشی، آموزش را هدفدار کرده‌اند و برای تحقق ارزش‌های اخلاقی، در جامعه، میان شهروندان و نهادهای اجتماعی هماهنگی ایجاد کرده‌اند. زمینه‌ی خوبی، در نظام آموزش و پرورش، مالزی پیش‌بینی شده است. همچنین، آموزش ارزش‌ها، در لایه‌ی لای دروس گوناگون یعنی علوم طبیعی و علوم اجتماعی و ادبیات هم دنبال شده است. حرکت اخلاق را در این مدل به صورت یک ماریپچ دو گانه‌ی دی.ان.ا یا ساختار زن‌ها می‌توان شبیه دانست که ارزش‌های اخلاقی به موازات پیشرفت علم توسعه یافته است

و همچنین به مبانی اسلامی برگشت کرده است. در مالزی ارزش‌های اخلاقی دین اسلام را بازسازی کرده‌اند و با نیازهای روز تلفیق کرده‌اند.

جدول شماره ۴: محتوای آموزش دینی، در کشورهای منتخب

<p>۱. قرآن کریم: معلم شروع به تلقین آنچه را که باید آنان از قرآن کریم حفظ کنند بنماید. ۲. توحید: معلم باید درس خود را با رشد عقلی دانش‌آموزان در این رده سنی هماهنگ و آماده نماید. ۳. حدیث شریف ۴. شرح مفردات - شرح حدیث به صورت اجمالی و مختصر - استنباط از حدیث از قبیل حکمت و آداب فقه احکام شرعی را به روش بحث و گفتگو از درس استخراج می‌کنند و آن را به عملی براساس سن تطبیق می‌دهند.</p>	<p>محتوای آموزش دینی در عربستان سعودی</p>
<p>- محتوای آموزش دینی در بخش‌های گوناگون به صورتی باید باشد که زمینه‌ی رشد اخلاقی و تربیتی دانش‌آموزان تادیب آنان به آداب اسلامی را فراهم سازد. - تعداد درس مناسب برای دوره‌ی ابتدایی در حداکثر ۲۵ درس باید باشد. مفاهیم اساسی هر پایه به قرار زیر است: - احکام عملی و مراسم اسلامی - خدا - پیامبری - امامت - معاد - قرآن</p>	<p>محتوای آموزش دینی در ایران</p>
<p>برنامه آموزش اسلامی به عنوان یک درس مجزا تدریس می‌شود، این درس همراه با آموزش اخلاقی تدریس می‌شود. آموزش اسلامی: خواندن قرآن را مورد تأکید قرار می‌دهند. ۱. خواندن قرآن با رعایت اصول تجوید، فهم و کاربرد باطنی داشتن و عقیده که القاء می‌کند. ۲. حفظ آیات قرآن با رعایت اصول تجوید و فهم و کاربرد باطنی معنی، درس‌ها و عقیده‌ای که القاء می‌کند. برنامه درسی آموزش اخلاقی ۱. دلسوزی ۲. تواضع ۳. احترام ۴. عشق ۵. عدالت ۶. آزادی ۷. تهذیب جسمی و فکری ۸. صداقت ۹. سخت‌کوشی ۱۰. همکاری ۱۱. خویش‌داری ۱۲. قدرشناسی دوره‌ی دوم متوسطه، چهار ارزش اضافه می‌شود ۱. اتکاء به نفس ۲. حجاب ۳. شجاع بودن ۴. منطقی بودن</p>	<p>محتوای آموزش دینی در مالزی</p>
<p>* برنامه‌های درسی نباید با هدف تغییر کیش و مذهب دانش‌آموزان طراحی گردد. * برنامه درسی باید مسیحیت بر آن غالب باشد، مذاهب دیگر، در هر مرحله که تدریس می‌شود، در آن باید عمق و شدت مسیحیت غالب باشد. * آموزش عبادت جمعی گرچه وسیله‌ای منحصر به فرد برای رشد معنوی، اخلاقی و فرهنگی نیست اما کمک‌های مهمی در این زمینه فراهم می‌سازد.</p>	<p>محتوای آموزش مذهبی انگلستان</p>

شباهت محتوای آموزش دینی در کشورهای منتخب

۱. در برنامه‌ی درسی دینی عربستان سعودی و مالزی قرائت با حفظ اصول تجوید و حفظ آیات قرآن وجود دارد.
۲. در برنامه‌ی درسی دینی کشورهای مختلف اسلامی (ایران، مالزی، عربستان سعودی) و غیراسلامی (انگلستان) توجه مشترک به عبادت گروهی است.
۳. در برنامه‌ی درسی دینی، در مالزی، محتوای اخلاقی و تربیتی برای تأدیب آداب اسلامی تنظیم شده است. علاوه بر آن، برنامه‌ی درسی آموزش اخلاق برای تربیت اخلاقی شهروندان مالزی غیرمسلمان هم پیش‌بینی شده است. در ایران، آموزش اخلاق به صورت پراکنده در دروس فارسی و علوم اجتماعی و ... قرار گرفته است و برنامه‌های خاص در ارتباط با اقلیت‌های مذهبی پیش‌بینی شده است.
۴. محتوای آموزش دینی در عربستان سعودی بیشتر جنبه‌ی مذهبی دارد و همچنین قرآن، توحید، قرائت قرآن، حدیث، شرح حدیث، فهم احادیث و احکام شرعی دنبال شده است.

تفاوت محتوای آموزش دینی در کشورهای منتخب

۱. آموزش دینی، در انگلستان، اختیاری است و آیین مسیحیت در آن غالب است و برای ترویج مسیحیت به طور خاص کوشش شده است.
۲. در نظام آموزشی مالزی، برنامه‌ی آموزش اسلامی با محتوای دین اسلام و برای شهروندان غیرمسلمان هم آموزش اخلاق در دوره‌ی ابتدایی و متوسطه پیش‌بینی شده است.

۴. مقایسه‌ی روش‌های آموزش‌های دینی در ایران و کشورهای منتخب

روش‌های آموزش دینی در انگلستان

علاقه‌مندی افراد، در تدریس و آموزش دین، یکی از شرایط اساسی آموزش مذهبی است. اجرای مراسم عبادی، گروهی است. به سبب اینکه محتوا بیشتر مربوط به عبادت و مناسک مذهبی است، اجرای مراسم گروهی و ترویج ارزش‌های اخلاقی و تقویت خصایل مثبت انسانی، به شیوه‌ی غیرمستقیم، معمول است.

روش‌های آموزش دینی در مالزی، شامل داستان‌سرایی، بازدید، آواز، کار عملی، بازی، نمایش، بحث و گفتگو، شبیه‌سازی، ایفای نقش، حل مسائل و بازی‌های تقلیدی است.

روش‌های آموزش ایران، بیشتر پرسش و پاسخ و سخنرانی غالب است و روش نمایشنامه‌ای، گردش علمی، الگویی تمثیل و ... گاهی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

روش‌های آموزش دینی در عربستان سعودی: شامل روش الگویی، شرح مهم‌ترین کلمات سخت، خلاصه‌ی درس و استدلال‌های آن تشبیه و تمثیل است. هدف از پرسش این است که شاگردان را در بحث و گفتگو پایدار در حول افکار و نظرات قوی درگیر کنند. براساس اطلاعات و اسناد، در برنامه‌ی درسی روش‌های معلم‌محور حاکم است و عمده فعالیت‌ها یاددهی - یادگیری در نقل احادیث است. در گذشته، بیشتر آموزش مذهبی را همکلاسان^۱ (دانش‌آموزان پیشرفته‌تر) انجام می‌دادند. در صورت تمرین مداوم، دانش‌آموزان در مواردی ممکن است با کار معلم مربوطه هم‌ارز بشوند. همین تجارب یادگیری دین بیشترین تأثیر را در انتقال ارزش‌های

اخلاقی و درونی شدن ارزش‌های اسلامی در ذهن دانش‌آموزان دارد. آموزش با مشارکت یادگیرندگان در یادگیری ارزش‌های دینی تأثیر به‌سزایی دارد.

ارزش‌های دینی و اخلاقی را از طریق مستقیم و غیرمستقیم و از پیش تعیین شده می‌توان آموزش داد، شیوه‌های غیرمستقیم عبارتند از:

۱. دست‌اندرکاران در امر آموزش و پرورش باید سرمشقی مثبت برای دانش‌آموزان باشند.
 ۲. محیط مدرسه: دانش‌آموزان بسیاری از گرایش‌ها و ارزش‌ها را از فرهنگ حاکم بر مدرسه می‌آموزند. دانش‌آموزان ارزش‌های انسانی را می‌آموزند و از این نکته آگاه می‌شوند که ارزش هر انسان در گوهر وجودی وی نهفته است و نه در مال و جاه او.
 ۳. خودسنجی: معلمان از دانش‌آموزان باید بخواهند که به ارزشیابی خود بپردازند. در این کار دانش‌آموزان به ارزشیابی عملکرد و دستاوردهای درسی و روابط خود با دیگران می‌پردازند. هدف از این کار کشف شدن نقاط قوت و ضعف فعالیت‌های درسی و اجتماعی و ورزشی از طریق خود دانش‌آموزان است. همچنین، این فرآیند خودگردانی و امور مدرسه را شامل می‌شود، دانش‌آموزان می‌توانند از میان همشاگردان خود دادگاهی را در مدرسه سازماندهی کنند، تا درباره‌ی ناسازگاری‌ها و انحرافات پیش‌آمده در میان دانش‌آموزان تصمیم‌گیری کند.
 ۴. تعلیم ارزش‌های اخلاقی از طریق فعالیت عملی: در نهادهای آموزشی، می‌توان برنامه‌هایی مشترک را با نهادهای اجتماعی و بهداشتی دیگر و نهادهای خدمات‌دهنده یا منطقه‌ای که دانش‌آموزان را زیر پوشش دارد (بیمارستان‌ها، مراکز خدمات اجتماعی و پناهگاهها) تدارک دید.
- آموزش ارزش‌های اخلاقی به شیوه‌ی مستقیم و هدفمند: همین شیوه به صورت مستقیم و تلفیقی دنبال شده است که کارایی این روش کم و گذرا

است و دانش‌آموزان به صورت اتفاقی و بدون تأمل در گزینه‌های ارزشی و پیامدهای ارزش‌های آموخته شده آن را می‌آموزند.

جدول شماره ۵ - روش‌های آموزش دینی در ایران و چند کشور جهان

روش‌های آموزش دینی در عربستان سعودی	روش‌های آموزش دینی در ایران	روش‌های آموزش دینی در مالزی	روش‌های آموزش دینی در انگلستان
روش الگویی: معلم در مقابل دانش‌آموزان در زمان نماز وضو گیرد و تیمم کند و نماز بخواند. - بحث و گفتگو - مهارت‌های فنی معلم قبل از ارائه درس ۱. شرح مهم‌ترین کلمات سخت ۲. خلاصه‌ی معانی عمومی ۳. خلاصه‌ی درس و استدلال‌های آن - تشبیه و تمثیل - بیان ادله برای علم غیب خداوند و نفسی سساحران و منجمان و طاغوت‌های زمان	تعلیمات دینی مناسب با ظرفیت‌های روانی و جسمانی دانش‌آموزان است. روش پرسش و پاسخ نمایش داستان‌گویی نمایشنامه گردش علمی الگویی تمثیلی سخنرانی روش تلفیقی	داستان‌سرایی بازدید آواز کار عملی بازی نمایش بحث و گفتگو شیه‌سازی ۱. ایفای نقش ۲. حل مسائل ۳. بازی‌های تقلیدی	علاقه‌مندی به تدریس در کلاس‌های آموزش‌های مذهبی یکی از ملزومات استخدام کارشناسان به حساب می‌آید. - اجرای مراسم عبادی گروهی - تشویق مشارکت دانش‌آموزان در مراسم عبادی

شباهت آموزش دینی کشورهای ایران و کشورهای منتخب

در روش آموزش دینی و اخلاق در ایران و کشورهای منتخب از شیوه‌های فعال و غیرفعال به طور مشترک استفاده شده است، اما میزان استفاده از روش‌های فعال متفاوت بوده است.

تفاوت روش‌های آموزش دینی کشورهای منتخب

- در میان کشورهای مطالعه شده، در مالزی، از بیشترین روش‌های فعال یا غیرمستقیم (داستان‌سرایی، نمایش، بحث و گفتگو، شیه‌سازی و، در عربستان سعودی، بیشتر از روش‌های غیرفعال (شرح مهم‌ترین کلمات سخت، خلاصه‌ی درس و استدلال‌های آن، ارائه مثال‌ها و...) استفاده شده است.

۵. مقایسه‌ی ارزشیابی برنامه‌های درسی دینی ایران و کشورهای منتخب

در برنامه‌های درسی دینی در کشور انگلستان، ارزشیابی وجود ندارد، عربستان سعودی ارزشیابی مداد - کاغذی است و در مالزی ارزشیابی عملکردی و مداد - کاغذی وجود دارد. ارزشیابی برنامه مصوب آموزش دینی، در کشور ایران، ارزشیابی در بعد شناختی و درک و فهم و در قلمرو گرایش‌ها و نگرش‌ها صورت می‌گیرد که در جدول زیر سه بعد شرح شرح داده شده است.

ردیف	زمان ارزشیابی	زمینه‌ی ارزشیابی	موضوعات	روش ارزشیابی
۱	مستمر	شناختی	جمع‌آوری اطلاعات، تفسیریافته‌ها، طراحی تحقیق، دانستنی‌های کسب شده در حین فعالیت یادگیری، بیان شفاهی	تکمیل فهرست ارزشیابی از مهارت‌ها و دانستنی‌های موردنظر در هر درس، بر اساس عملکرد
		دانستنی‌ها و مهارت‌ها (ذهنی و عملی)	از میان آموخته شده، نگارش متن جدید از موضوع یا رویداد، توضیح دادن مفاهیم آمده در اشعار، تکمیل کردن جمله‌ها و عبارت‌ها، خلاصه کردن متن، حل جدول، داستان‌نویسی، تهیه‌ی گزارش، طرح جدول، اجرای نمایشنامه، نگارش متن جدید از موضوع، محتوای نشریه در روزنامه‌ی مدرسه	مورد انتظار در هنگام انجام فعالیت، از طریق مشاهده فعالیت‌های دانش‌آموز و پرسش‌های مناسب ضمن آموزش و فعالیت‌های کتاب کار
		نگرش‌ها و گرایش‌ها	شرکت کردن در فرآیند تحقیق، تهیه‌ی گزارش، ارائه‌ی مقاله درباره‌ی کتاب‌های مطالعه شده، بازی و نمایش، ساختن دعا، انجام دادن کارهای هنری مانند خط و نقاشی درباره موضوعات مورد نظر در برنامه‌های انجام شده‌ی جمعی و عام‌المنفعه، اجرای برنامه‌ی در مراسم دینی، برنامه‌های قرآنی، نشان دادن عکس‌العمل در مقابل ناهنجاری‌ها، قضاوت مناسب در موقعیت‌های حساس، تجزیه و تحلیل کردن اطلاعات آمده در کتاب‌های درسی	تکمیل فهرست ارزشیابی از نگرش‌ها و گرایش‌ها و رفتارها، براساس عملکرد مورد انتظار. با مشاهده‌ی فعالیت‌ها و حاصل کارها و کتاب کار
۲	پایانی	دانستنی‌ها و مهارت‌ها		طرح پرسش‌های مناسب از طریق آزمون شفاهی برای پایه‌های دوم و سوم و آزمون کتبی برای پایه‌های چهارم و پنجم

ارائه راهکارهایی برای تربیت دینی در ایران

۱. طرح‌ریزی برنامه‌ی آموزش اخلاق و ارزش‌های مورد نیاز جامعه و تلفیق با برنامه‌های درسی متفاوت با یکدیگر، تا زمینه‌های تحکیم ارزش‌ها و اخلاق در نظام آموزشی فراهم شود.
۲. تدوین رویکرد حل مسأله و تلفیقی در برنامه‌های دینی و استفاده کردن از قابلیت‌های گوناگون برنامه‌های درسی، به منظور آموزش دادن ارزش‌های اخلاقی تا حداکثر استفاده از فرصت‌های آموزش به عمل آید. به علت اینکه اخلاق و ارزش‌های اخلاقی در فرآیند آموزش دادن همه‌ی علوم وجود دارد و در همه‌ی زمان‌ها مورد نیاز افراد و جامعه است، از همه‌ی فرصت‌ها، به منظور آموزش دادن آن‌ها، باید سود برد.
۳. مبادله‌ی تجارب یادگیری، گفتگو توأم با اندیشه، محیط محبت‌آمیز کلاس، یادگیری همکارانه‌ی دانش‌آموزان باعث می‌شود تا اخلاق و ارزش‌ها اخلاقی، به طور مداوم، با امر آموزش مرتبط باشند.
۴. شناخت جامعه نوین و بحران‌های آن با راهبردهای یاددهی - یادگیری حل مسأله، در برنامه، باید منظور شود.
۵. بحران‌های فکری مسلمانان (معرفت دینی)، با شیوه‌های منطقی و زمینه‌های مرتبط، بازسازی شود و اصلاحات آن‌ها در برنامه‌های درسی دینی منظور شود.
۶. حل صلح‌آمیز تضادها و تعارض‌های، در قالب آموزه‌های مشترک ادیان الهی تمدن‌های متفاوت، با رویکرد حل مسأله مطرح شود و به این منظور پرورش تفاهم و گفتگو درباره‌ی ادیان الهی، در برنامه‌های درسی نظام آموزشی، مطرح شود.
۷. پرورش اخلاقی با ارائه‌ی معماهای اخلاقی و تجزیه و تحلیل آن تقویت شود.

۸. تهیه‌ی برنامه‌های گوناگون اخلاقی و هماهنگ با اخلاق اسلامی و متناسب با نیازها و فرهنگ‌های متفاوت موجود در ایران پیش‌بینی شود.
۹. در تربیت دینی، به وسیله توجه به نظرات، عقاید، نگرش‌ها، رفتارها، برنامه‌ی درسی تنظیم شود و عملکرد آن‌ها در ارزشیابی مورد توجه قرار گیرد.
۱۰. بحث و تبادل نظر در مسائل اخلاقی، تجزیه و تحلیل موقعیتی در هویت ملی و جهانی در برنامه‌های درسی ارائه شود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع فارسی

- آرغون، محمد، اسلام دیروز و امروز (نگرش نو در قرآن)، ترجمه‌ی غلام عباس توسلی، تهران، دفتر نشر فرهنگی اسلامی.
- آرغون، محمد، رویکردهای نو در معرفت دینی، ترجمه‌ی آرش مردانی‌پور، کیهان اندیشه، شماره‌ی ۷۹.
- آشنایی با آموزش دینی انگلستان (۱۳۷۸)، وزارت آموزش و پرورش، دفتر همکاری‌های علمی بین‌المللی.
- آشنایی با سالزی و نظام آموزش و پرورش این کشور (۱۳۷۷)، وزارت آموزش و پرورش دفتر همکاری‌های علمی بین‌المللی.
- آقازاده، احمد، تاریخ تحول دانش تعلیم و تربیت تطبیقی، تهران، بخش مرکزی جهاد دانشگاهی، ۱۳۶۸.
- اشرف، سیدعلی، افق‌های جدید در تعلیم و تربیت، ترجمه‌ی بهرام محسن‌پور، مجله‌ی حوزه و دانشگاه، شماره‌ی ۱۴ و ۱۵.
- بازرگان، زهرا (۱۳۷۶)، مدرسه سرای دیگر، تهران، انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- باقری، خسرو (۱۳۷۴)، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران، انتشارات مدرسه.
- بشیریه، حسین، سازش‌ها و ستیزهای مذہب و تجدد در غرب، اطلاعات سیاسی اقتصادی شماره ۱۲۵-۱۲۶ بهمن و اسفند ۱۳۷۶.
- جابرالعلوانی، طه (۱۳۸۰)، بحران فکری معاصر، ترجمه‌ی عثمان ایزدپناه، سندج، انتشارات مترجم.
- خبرنامه‌ی انجمن ایرانی اخلاق در علوم و فناوری، پیش شماره‌ی چهارم، تیر ۱۳۸۴.

دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، فلسفه‌ی تعلیم و تربیت، انتشارات سمت
تهران، ۱۳۷۴.

رفیع‌الدین، محمد (۱۳۸۰)، پاک‌سازی سکولاریسم، ترجمه‌ی سیدغلامرضا
سعیدی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

رهبری‌نژاد، یدالله، ارزشیابی از برنامه‌ی درسی آزمایشی دینی پایه دوم
ابتدایی، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، وزارت آموزش و
پرورش، تهران.

زرین‌پوش، فتانه (۱۳۶۶)، تربیت اخلاقی در دوره‌ی دبستان، تهران، دانشگاه
تربیت مدرس.

سیدامامی، کاووس (۱۳۷۶)، نظری بر جامعه‌شناسی دین، فصلنامه‌ی پژوهشی
دانشگاه امام صادق، تابستان ۱۳۷۶.

شاهد، علی (۱۳۶۴)، دین‌زدایی در دنیای نوین و نقش آموزش در نگاه‌داری
اشتغال و ترویج فرهنگ اسلامی، ترجمه‌ی اسدالله آزاد، نشریه‌ی آستان
قدس رضوی، شماره‌ی هشتم.

شریعتمداری، علی، جامعه و تعلیم و تربیت، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۵.

صبیح‌خیز، ناصر. سلیمی، پرویز (۱۳۶۰)، راهنمای بین‌المللی نظام‌های
آموزشی، تهران، انتشارات دفتر و تألیف برنامه درسی.

طباطبائی، محمدحسین (۱۳۶۸)، تفسیر المیزان جلد ۳۱، [قم]: دفتر انتشارات
اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

طرح کلیات نظام آموزش و پرورش، وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۶۷.

عبادی، کوروش (۱۳۷۵)، انگلستان، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی
وزارت امور خارجه، تهران.

عباسی، لطف‌الله و همکاران، بررسی عوامل مؤثر و بازدارنده مطالعه غیردرسی دانش‌آموزان سال‌های اول تا چهارم دبیرستان‌های شهر تهران، دفتر مشاوره تحقیق، وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۷۰.

عظیمی، رقیه‌سادات (۱۳۷۵)، عربستان سعودی، دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، تهران.

علائق‌حسینی، مهدی (۱۳۷۴)، بررسی کمیست و کیفیت آموزشی دینی در کتاب‌های تعلیمات دینی دوره ابتدایی.

علیزاده، سکینه، درآمدی بر مطالعات مردم‌شناسی دین، نمایه‌ی پژوهش، شماره‌ی پنج و شش

فرزاد، ولی‌الله و نظیری، عشرت (۱۳۶۵)، تحلیل محتوای ادبیات فارسی، تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی وزارت آموزش و پرورش.

فیض، علیرضا (۱۳۷۳)، نقش زمان و مکان در فقه، مجله‌ی حضور، دانشکده الهیات دانشگاه تهران.

کاظمی، یحیی (۱۳۷۲)، راهبردهای عملی رسیدن به اهداف تربیت اسلامی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.

کریمی، قاسم (۱۳۶۹)، بررسی نگرش دانش‌آموزان مقطع ابتدایی نسبت به درس دینی و قرآن، تهران، وزارت آموزش و پرورش.

گزارش‌های یونسکو و ارزش‌ها، ۱۹۹۰، ۱۹۹۵.

لادیر، ژان (۱۳۸۰)، رویارویی علم تکنولوژی با فرهنگ‌ها، ترجمه‌ی پروانه سپرده، تهران، مؤسسه پژوهشی فرهنگ و هنر و ارتباطات.

لوی، آریره (۱۳۶۹)، مبانی برنامه‌ریزی آموزش و برنامه‌ریزی درسی، ترجمه‌ی فریده‌ی مشایخ، تهران، انتشارات مدرسه.

- ماهرزاده، طیبه (۱۳۶۷)، سکولاریسم و تأثیر آن در تعلیم و تربیت، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- مجموعه‌ی کتاب‌های درسی دینی (۱۴۲۰ هـ ق)، وزارت المعارف العربیه السعودیه، جده.
- محسن‌پور، بهرام (۱۳۶۹)، جایگاه تربیت اخلاقی در نظام آموزش و پرورش رسمی، تهران.
- مطهری، مرتضی، اسلام و مقتضیات زمان، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۴.
- موسی‌پور، نعمت‌الله (۱۳۶۹)، بررسی شیوه‌ی ارائه‌ی محتوای کتب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی، دانشگاه تربیت معلم.
- مهرمحمدی، محمود (۱۳۷۰)، دیدگاه‌های برنامه‌ی درسی و مدل‌های تدریس، فصلنامه‌ی تعلیم و تربیت شماره‌ی ۲۶، تهران.
- مهرمحمدی، محمود، (۱۳۷۷)، تلفیق در برنامه‌های درسی، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت، شماره‌ی ۱۱، ۱۲.
- هوردرن، ویلیام (۱۳۶۸)، راهنمای الهیات پروتستان، ترجمه‌ی کاووس میکائیلیان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

منابع انگلیسی

- Brophy Alleman J. 1991, **Activities as instructional. Intenatinal Tools: a Fram Work For Analysis and evaluation. Educational researcher** (Washington, Dc) Vol.2. p.2.
- drak, Susan. M (1992). **Planning in tegrated Curriculum, the Call to Adrenture** ASCD.
- Drak, Susan. M (1993) **Planning Integrated Curriculum, the Call to Atventare.**
- NIER. National institute for Educational Research Tokyo-Jun 1990 (A Report of the Religiional workshop (18-31) January 1990).

Ragan, W. B, Shepherd, GD (1966) **Modern elementary curriculum**, Hot Rinehat and Winston, New york.

Raygan, K. mining, **The value in The curriculum Education leadership** vol51, Nov, 1993

Thomas, R. M. **Religious Education**, 1991.

Wagner, D. A. **Islamic Education**, 1997.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

ثرويشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگي
پرتال جامع علوم انسانی